

Kompletteringar till händelseregister för Arby kyrka

Årtal	Händelse	Konsult	Källa
Slutet av 1100-talet	Dendrokronologi visar att virket i takstolarna är från denna tid. Dessa takstolar ingick sannolikt i den första byggnadsetappens kyrka som bestod av långhus och kor.		ATA
1403	Kyrkan fick sin ännu i bruk varande storklocka.		ATA
1599	En kyrkogårdsmur uppfördes, sannolikt en stenmur med spånklädd trätäckning. Samtidigt eller strax före byggdes en klockstapel.		ATA
1606	Två klockor var placerade i tornet och en i en fristående klockstapel.		ATA
1609	Två sidoaltare togs bort. Ny predikstol och bänkinredning byggdes.		ATA
1613	Skrank av svarvade pelare uppsattes mellan koret och långhuset.		ATA
1619	Klockstapeln stod helt färdig.		ATA
1623	Kyrkan fick plant innertak av trä. Tidigare hade en öppen takstol utgjort innertaket. I samband med detta byggdes läktaren om.		KLM top.ark.
1624 och 1637	Tornet renoverades.		ATA
1626	Sakristians tak spånades.		ATA
1629	Kyrkans tak lagades.		ATA
1630	Dopfunten försågs med trälock. Timglas anskaffades.		ATA
1635	Benhus byggdes vid den östra gaveln		ATA
1662	Kyrkogårdsmuren reparerades.		ATA
1666	Vapenhuset uppfördes i timmer.		ATA
1664	Läktaren förbättrades eller byggdes ut.		ATA
1674	Nya bänkar anskaffades.		ATA
1687	Gjordes stora reparationer av kyrkan. Sannolikt fick kyrkan då sin bänkinredning. Ett kapell byggdes också på ”skogsbygden” nuvarande Karlslunda.		ATA
1688	Kyrkan och bänkarna målades.		ATA
Före 1770	Kyrkans fasad hade en skiftande exteriör avfärgning i rosa, gula och orangea kulörer.		KLM top.ark.
1706-41	De norra fönstren i långhuset togs upp.		ATA
1722	Ny kyrkodörr gjordes.		KLM top.ark.

1725	Kyrkans yttertak reparerades		KLM top.ark.
1736	Kvinnofolksläktare byggdes.		ATA
1770	Predikstolen byggdes.		ATA
1770-72	<p>Västtornet revs liksom den tornmur som bildade vägg mot kyrkorummet. Genom detta utökades kyrkorummet åt väster.</p> <p>Större delen av muren mellan koret och långhuset togs bort liksom hela gallerverket (korskarnket) från 1613.</p> <p>Fyra nya fönster öppningar togs upp på kyrkans södra sida, en över kordörren och två på kyrkans norra sida.</p> <p>Kyrkan fick ny läktare samt ny panelning av taket ”med skön bemålning beprydd”.</p> <p>Nytt vapenhus av sten med spåntak byggdes på kyrkans södra sida. Detta ersatte ett tidigare i trä.</p> <p>Kyrkan fick ny altarpåläggning och ny predikstol. Den senare placerades på den norra sidan istället för som tidigare på den södra.</p> <p>På grund av att kyrkan förlängts i väster utökades även antalet bänkrader.</p>		ATA
1776	Rappades och vitlimmades kyrkan exteriört och försågs med vattrännor.		ATA
1795	Kyrkogårdsmuren omlades.		ATA
1796	Taken stod nystrukna med tjära och vitriol.		AK
1803	Ny kakelugn installerades		ATA
1821	<p>Renoverades och byggdes kyrkan om av murarmästaråldermannen Johan Petersson, Kalmar:</p> <p>Vapenhuset vid den södra dörren revs och omfattningen till den södra entrén rusticerades.</p> <p>Den södra stigluckan byttes ut mot en grind.</p> <p>Benhuset från 1635 flyttades från den östra gaveln till en plats nordväst om kyrkan.</p> <p>Den södra långsidans västra dörr murades igen i sin nedre del och blev ett fönster.</p> <p>Tornets södra dörröppning murades igen.</p> <p>Fönstren förstörades ”7 st fönster nygjordes och nedfälldes 2 alnar”. Fönstren gjordes med ”valv över” och alla lika höga (5 1/2 aln). De gamla fönstrens bredd behölls.</p> <p>På den västra gaveln gjordes en öppning till en ny dörr med ”valv däröver”. Över dörren gjordes ett nytt fönster (i likhet med de gamla) och med ”valv däröver”.</p> <p>En rundbågig entré till sakristian togs upp från kyrkogården.</p> <p>En rundbågig uppgång till predikstolen från sakristian gjordes. Uppgången försågs med trätrappa. I samband</p>	Johan Petersson, Kalmar	ATA KLM top.ark.

	<p>med detta flyttades predikstolen närmare hörnet av muren. Detta medförde att man upplevde korgen som för trång varför denna utökades med en spegel och ljudtaket gjordes om.</p> <p>Den gamla entrén till koret från kyrkogården murades igen i sin nedre del så att ett fönster bildades. Korets fönster behandlades på samma vis som kyrkans övriga fönster.</p> <p>Den mindre öppningen till kyrkan, på södra sidan under läktaren, murades igen.</p> <p>Christinelunds stolrum flyttades till den plats där korets igenmurade södra dörr tidigare var. Christinelunds tidigare stolrum i långhusets sydöstra hörn överläts till Gräsgärde.</p> <p>Den gamla flata takpanelen togs bort över hela kyrkan och i dess ställe gjordes en välvd panelning ”med en vacker gesims av bräder”.</p> <p>Till läktaren gjordes två trappor</p> <p>Nytt golv lades in i hela kyrkan, även i koret.</p> <p>Syllarna under bänkarna gjordes tre tum högre.</p> <p>Hela kyrkan ommålades och förgylldes.</p>		
1841	Klockstapel byggdes och fick sin plats söder om kyrkan. Tidigare hade klockstapeln varit placerad öster om kyrkan.		ATA
1845	Kyrkan spritputsades.		ATA
1852	Den första orgeln skaffades och dagens (2006) orgelfasad byggdes. I samband med detta ombyggdes läktaren för orgeln.		ATA
1854	Golvet reparerades och kyrkan vitrappades.		ATA
1874	Spåntaket rödtjärades		ATA
1876-78	Kyrkan fick återigen ett nytt golv. Ett nytt altarskrank tillverkades. Bänkarna gjordes lägre. Ny altartavla av Waldemar Tode anskaffades. Kyrkan målades invändigt av målarmästare Schöld, Kalmar.		ATA KLM top.ark.
1883	Ny kamin köptes in och placerades i den mellersta fönsternischen på kyrkans norra långvägg. Röken leddes ut genom ett rör genom fönstret.		HA
1884	Åtskilliga kyrkbänkar hade skadats av fukt och svampbildning.		HA
1886	Kaminen fungerade dåligt och man byggde en ny rökkanal i den befintliga muren upp till taket, där en smal murstock tog vid.		HA
1904	Den ursprungliga orgeln byttes ut mot en ny byggd av J		KLM

	Magnus, Göteborg.		top.ark.
1915-16	Större delen av kyrkans tak omkläddes med nya ekspån. Taket behandlades med takspånsolja. Kyrkan målades om interiört och exteriört		ATA KLM top.ark.
1940	Kyrkans fönster försågs med nya innerbågar.		AK
1944	Genomgripande renovering genomfördes under arkitekt Johannes Dahl, Tranås. För utförligare beskrivning se <i>Arbets- och materialbeskrivning till restaurering av Arby kyrka</i> ATA. Kyrkan fick ett centralvärmesystem med lågtrycksånga och elektrifierades. Bänkarna byggdes om för större bekvämlighet och de tre främsta bänkraderna togs bort. Kyrkorummet och sakristian försågs med nya inre vindfångsdörrar. Den övre välvda delen på sakristians fönster sattes igen och ett rektangulärt fönster insattes. Läktaren nyinreddes med lösa bänkar utan gavlar och ryggstöd i den södra delen. Bänkarna på den norra sidan sparades ”som minne”. Tak, läktare, bänkar, och altarpuppställning ommålades. Bänkdörrarnas ursprungsfärg togs fram. Den Törneboumska gravhällen flyttades från mitten av koret närmare predikstolan. Interiört och exteriört lagades och kalkades väggarna. Altarringens knäfall kläddes om. Senare putslager i koret knackades bort och invigningskors togs fram och konserverades. På långhusets norra vägg intill det mittersta fönstrets högra kant hittades fragment av gotiska kalkmålningar av fyra huvuden vilka lämnades synliga. Två sidoaltarnischer med fyrkantiga öppningar återfanns vid koret. Vid reparation av putsen återfanns i korabsiden ett romanskt fönster som togs fram och försågs med glas.	Arkitekt Johannes Dahl, Tranås.	ATA
1955	Ny orgel byggdes		ATA
1956	En dörr grävdes fram under golvet i sockenmagasinet. Sannolikt rörde det sig om den dörr som satt i kyrkans södra entré fram till år 1722.		ATA
1963	Värmepannan försågs med oljeaggregat. Ljutförstärkningsanläggning installerades.		ATA
1964	Den nordvästra delen av taket omtäcktes. Övriga delar lagades och hela taket omtjärades.		ATA
1971-73	Restaurering genomfördes under Rolf Bergh arkitektkontor och färgsättningen gjordes i samråd med	Rolf Bergh arkitektkontor	ATA

	<p>konservator Sven Wahlgren.</p> <p>Nytt värmesystem med radiatorer installerades. Nytt avloppssystem installerades. Nytt elsystem installerades.</p> <p>Den norra murens nordvästra del förstärktes. Exteriört putsades fasaderna, taket tjärades om, fönstren skrapades och fernissades, den västra entrén handikappanpassades och solbänkarnas tegelbeklädnad byttes mot trä.</p> <p>Interiören putsades, kalkades och målades, bänkkvarteren byggdes om, nytt golv lades i kyrkorummet och sakristian. Innertaket togs ned och kompletterades med nya bräder och återupsattes.</p> <p>Vid nedknackning av putsen återfanns ett igenmurat dörrhål och en trappa i muren mellan kyrkorummet och läktaren. Dessa togs fram och återställdes.</p> <p>Läktaren underbyggdes och de nya utrymmena installerades HWC, kapprum och förråd med städutrymme. Läktarens golvnivå sänktes delvis. Ny läktartrappa ersatte en äldre.</p> <p>Fönstren renskrapades från färg och fernissades, ny tvärpost lades in mellan befintlig tvärpost och bottenstycket, nya kopplade bågar insattes och samtliga fönster gjordes öppningsbara. De inre bågarerna försågs med ett svagt färgat antikglas.</p> <p>Sakristian fick en ny skåpsinredning. På sakristians samtliga dörrar togs färgen bort och ersattes med fernissa. Dörren till vindfånget fick en ny beklädnad.</p> <p>Kyrkorummets innertak isolerades med mineralull.</p> <p>I samband med denna renovering gjordes även en arkeologisk undersökning av marken i kyrkorummet under ledning av antikvarie Karin Anderson. Denna utgrävning pågick under åren 1971-72.</p>		
1973	Vid schaktning söder om kyrkan påträffades en runsten vilken sannolikt var densamma som omtalas i äldre litteratur över kyrkan. Denna sten rengjordes, målades och uppsattes på den södra väggen i vapenhuset.		ATA
1986	En luftvärmepump installerades i kyrkan.		ATA
2003	Renovering genomfördes under arkitekt Hans Wigselius på Arkforum, Kalmar. För utförligare information se Slutbesiktningsrapport Arby kyrka DNR 32-1040-02 KLM. Takfallen lades om med ekspån som rödtjärades.		ATA

	<p>Kyrkan omputsades exteriört och vitkalkades med kalkbruten med grön umbra och guldockra. Interiört ströks väggarna med silikat utom i de nedre delarna vilka ströks med oljefärg. Bänkkvarteren målades om. Bänkdörrarna konserverades endast. Dränering genomfördes runt hela kyrkan. En byggnadsarkeologisk undersökning gjordes i samband med renoveringen. För information kring denna se Byggnadsarkeologisk undersökning, Arby kyrka Dnr: 32-1040-02 KLM.</p>		
--	--	--	--

Källor:

- ATA** Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet.
KLM Kalmar läns museums arkiv.
HA *Hänt i Arby- ur kyrkorådets protokoll 1874-1950*, Johansson Hans.
AK *Arby kyrka*, volym 207 av Sveriges kyrkor, Andersson och Svennebring 1989.

Kulturhistorisk bedömning

En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan bör hela tiden vara föremål för omvärdering där nya aspekter, rön och fakta tillåts sätta sina avtryck. Denna bedömning bör därför inte ses som något statiskt utan något som över tid kan komma att behöva revideras.

Generella värden

Alla kyrkor har generella värden och som alla andra kyrkor byggda före utgången av år 1939 skyddas Arby kyrka genom Kulturminneslagen (SFS 1988:950). Lagskyddet är ett uttryck för att dessa kyrkor anses ha ett högt kulturhistoriskt värde. Det är inte enbart kvalitativa, estetiska eller historiska egenskaper som tillmäts värde, utan också symboliska och icke-materiella. Varje kyrka utgör ett lokalt kulturarv för sin bygd och är ofta bland de äldsta byggnaderna i socken. Kyrkorna har generella värden, d v s sådana som är gemensamma för alla kyrkor. I skriften ”Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning av kyrkor”, utgiven av Riksantikvarieämbetet, ges exempel på sådana värden och karaktärsdrag. Kyrkan och kyrkomiljön är karaktärsskapande för bygden, ett landmärke och en orienteringspunkt i landskapet. Den är en symbol för trygghet, kontinuitet och förankring i tillvaron. Det lagliga skyddet omfattar kyrkobyggnadens exteriör och interiör, dess inventarier samt kyrkogården med dess byggnader och fasta anordningar.

Kyrkomiljön

Kyrkplatsen har funnits före kyrkan. Redan på järnåldern användes platsen där Arby kyrka ligger som kultplats. Om detta vittnar de fynd i form av delar av en skeppssättning från 400-talet som grävts fram på kyrkogården.

Kyrkan ligger på en markförhöjning några tiotal meter väster om Hagbyån. När dagens stenkyrka började uppföras ersatte den en träkyrka som låg på samma plats och som kunnat påvisas vid utgrävningar som gjorts under golvet i kyrkorummet.

Kyrkan ligger i en påfallande rik kyrkomiljö. Kring kyrkan grupperar sig både två arrendegårdar från olika generationer med ekonomibyggnader och prästgård med ekonomibyggnader. Den närmsta miljön innehåller även fattigstuga kyrkstallar och på kyrkogården tiondebod/bårhus, klockstapel och gravkapell. Även två generationer skolhus ansluter till miljön på var sida om vägen som leder till kyrkan. På kyrkogården ligger två gravkor båda från första hälften av 1800-talet.

Kyrkan är placerad i den nordöstra delen av kyrkogården vilken under åren utökats i flera omgångar. I räkenskaperna för kyrkan kan konstateras att träd planterades i början av 1800-talet. Denna trädplantering får antas vara den första och var sannolikt ett nytt inslag i kyrkomiljön då äldre tiders kyrkogårdar i regel saknade träd. Efter detta har träd planterats på kyrkogården både i mitten och i slutet av 1800-talet och idag står det flera stora träd i en ring kring kyrkan utmed med bogårdsmuren.

Kyrkan ligger inte som brukligt mitt i byn utan ca en km öster om denna. Det har framförts idéer om att detta skulle kunna komma sig av en medeltida ägostruktur men detta är ännu ej belagt.

Om kyrkomiljön kan som tidigare nämnts sägas att det är en mycket rik byggnadsmiljö som representerar flera av de funktioner som sköttes gemensamt av socknen. Socknen var länge den kommunala förvaltningens avgränsning. Kyrkan och kyrkvallen utgjorde det centrum och den gemensamma mötesplats till vilket de för socknen gemensamma funktionerna lokaliserades.

De för Arby socken gemensamma angelägenheterna kom kring kyrkan att ta fysik form i byggnader som kyrkstallar, skola, prästgård med ekonomibyggnader och tiondemagasin. I senare tid har miljön kompletterats med parkeringsplatser. I Arby har församlingshem inretts i en av prästgårdens ekonomibyggnader norr om kyrkan. Äldre kyrkstallar var traditionellt små byggnader som varje enskild gård uppförde för eget bruk. Under 1800-talet kom dock större gemensamma sammanhängande stallbyggnader att uppföras. Till den senare kategorin hör kyrkstallarna i Arby vilka består av en påfallande lång länga väl bevarade stallar. Sannolikt är stallarna tillkomna någon gång strax efter 1874 då beslut togs om att nya stallar skulle uppföras på de gamlas plats. Skolbyggnaderna i sin tur kan ses som illustrationer av 1842 års folkskolestadga i vilken varje församling ålades att skaffa skolhus och anställa lärare.

Kyrkobyggnaden

Kort historik

Ursprungligen stod en träkyrka på samma plats som dagens kyrka. Dagens stenkyrka är byggd i två etapper där långhus och kor byggdes i den första etappen, sannolikt i slutet av 1100-talet. När dessa stod klara påbörjades kyrkans andra byggnadsetapp då västtornet uppfördes och försågs med tvillinghuvar. Den fullbordade medeltida stenkyrkan stod sannolikt klar i början av 1300-talet. Både långhus, kor och torn utfördes i romansk stil med undantag för tornets dubbelhuvar vilka snarare var utförda i den gotiska stiltraditionen. Torn med dubbelhuvar har ofta haft en maktmanifesterande funktion som kan knytas till någon enskild patronatsperson. För ett tidigt inflytande av en betydelsefull person talar även utformningen av dopfunten och triumfkrucifixet.

Ursprungligen hade både torn och långhus entréer i söder. Förutom dessa hade kyrkan fyra fönsteröppningar på den södra sidan och en på den östra. Norrfasaden saknade helt öppningar och det var först under 1700-talet som öppningar togs upp där. Kyrkor från tidigt 1100-tal hade ofta öppningar åt norr. Under medeltiden utvecklades dock tron på att det onda kom från norr vilket gjorde att norrsidorna ofta helt kom att sakna öppningar åt norr. I slutet av 1700-

talet förstörades den södra fasadens fönster och i samband med detta byggdes även den södra korportalen om till fönster genom att dess nedre del murades igen.

Det sena 1700-talets ombyggnadsperiod medförde även att västtornet revs och att ett nytt vapenhus av sten med spåntak byggdes på kyrkans södra sida. Samtidigt försågs den södra portalen med en rustik omfattning.

I början av 1800-talet gjordes de stickbågiga fönstren om till rundbågiga och gjordes större genom att bröstningen sänktes. Samtidigt sattes den separata entrén till tornet igen. I slutet av århundradet togs ytterligare en rundbågig fönsteröppning upp på långhusets norra långsida mellan två befintliga fönster från 1700-talet.

1900-talets största förändring har bestått i att läktaren underbyggts.

2003 putsades kyrkan om och de två mest intakta romanska fönsteröppningarna på den södra sidan samt det stora fönstret på den norra markerades i putsen.

När kyrkan uppfördes i slutet av 1100-talet befann man sig i ett skede då den svenska centralmakten höll på att byggas upp. Många sockenkyrkor byggdes under den här tiden sannolikt av kungar, biskopar och enskilda stormän. Detta hade delvis sin förklaring i att kyrkorna för den som innehade patronatsrätten var goda inkomstkällor då man genom detta oftast förfogade fritt över både kyrkojordarna och tiondet.

Exteriör

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med ett något lägre och smalare rakslutet kor i öster. Den västra delen av långhuset består av den nedre delen av det i slutet av 1700-talet rivna västtornet. Mot korets norra vägg står en nästintill kvadratisk sakristia. Alla taken utgörs av branta sadeltak klädda med rödtjärat spån. Långhuset har fyra fönsteraxlar med höga rundbågiga öppningar. I väster har långhuset en stor fönsteröppning av samma sort som de övriga och en mindre öppning mitt på gavelröstet. Sakristian har ett fönster i söder med samma utformning fast mindre som långhusets och en mindre medeltida fönsteröppning i öster. Långhuset har både sin ursprungliga södra entré och en entré i väster som togs upp i början av 1800-talet. Samtidigt togs även dagens entré till sakristians östra vägg upp.

Samliga byggnadsdelar är medeltida. Dock präglas kyrkans exteriör av 1700- och 1800-talets ombyggnader. Dessa manifesterar sig bl.a. i de stora rundbågiga fönsteröppningarna av vilka de flesta togs upp på 1700-talet men gavs dagens utformning år 1821. Även fönsterbågarna är från 1820-talet förutom tvärposten som lades in vid 1970-talets renovering. Till det tidiga 1800-talets inflytande över kyrkans utformning hör även den västra gavelns motiv med västportal med ett stort rundbågigt fönster ovanför. Också sakristians entré i öster togs upp vid denna renovering. 1770-talets bidrag är främst långhusets enkla form vilken delvis skapades då det medeltida och för kyrkan mycket karaktäristiska västra tornet med dubbelhuvar togs ned. Genom detta kom kyrkan att likna en nyklassicistisk kyrkobyggnad. 1800-talet birar även med det rödtjärade taket vilket dock, med sin spånbeklädnad och branta takfall, även är en del av kyrkans medeltida uttryck. Till detta medeltida uttryck hör även kyrkans slätputs vilken tillkom vid renoveringen 2003 och då den ersatte en föregående spritputs från 1840-talets renovering. Också de mindre romanska öppningar som i senare tid återöppnats i de östra och västra gavlarna bidrar till kyrkans medeltida uttryck. Kyrkans tjocka murar och branta takfall är annars det som mest vittnar om dess medeltida ursprung. Långhusets nockdekorationer återfinns redan på avbildningar av kyrkan från 1700-talet.

Interiör

Interiören präglas liksom exteriören till stora delar av 1700- och 1800-talets renoveringar. En av de största förändringarna står renoveringen på 1770-talet för. I och med denna omskapades kyrkans inre proportioner genom att kyrkorummet kom att innefatta även västtornets nedre

del. Samtidigt försågs kyrkorummet med en ny läktare i väster, nya större fönsteröppningar togs upp både i långhusets södra och norra sida och större delen av muren mellan koret och långhuset togs bort, liksom hela korskranket.

De nyklassicistiska kyrkorummen som från mitten av 1700-talet till andra hälften av 1800-talet kom att byggas i Sverige speglar en förändring i liturgi. Denna förändring började med reformationen och kom främst under 1700-talet att sätta allt tydligare spår i kyrkorummens utformning. Genom denna förändring kom prästen att allt mer ses som en pedagog som i samhällets tjänst upplyste medborgarna. Detta gjorde att kyrkorummet inte enbart uppfattades som en helig plats där sakramenten och Guds nåd utdelades utan även i allt högre grad som en sal där statsmakten, representerad av prästen, undervisade menigheten. Detta gjorde i sin tur att kyrkorummen utformades allt mer som auditorier, ljusa, rymliga och överskådliga. Dessa tre egenskaper kan sägas vara signifikanta för nyklassicismens kyrkorum och man åstadkom dem bl.a. genom väl tilltagna, rundbågiga fönsteröppningar, släta, ljusa och osmyckade väggar, tunnvälvda tak med kraftig taklist och slutna bänkinredning, allt sammanhållet av symmetri och klassiska formelement.

De förändringar som skedde i kyrkorummet i Arby med början vid renoveringen på 1770-talet gjordes efter dessa idéer. De omformningar som skedde var bl.a. av att stora delar av avskiljningen mellan kor och långhus togs bort och att nya och större fönsteröppningar togs upp. Även utformningen av läktarbröstningen har den form och enkelhet som var vanlig vid tiden. Förutom de nyklassicistiska idéerna har den folkökning som skedde i Sverige vid tiden varit med och format ombyggnaden. Genom borttagandet av tornmuren kunde antalet bänkar utökas väsentligt och då kyrkan även försågs med en läktare över det nya utrymmet i väster torde antalet sittplatser nästan ha fördubblats.

I samband med 1770-talets renovering ersattes även det äldre altarskåpet av en ny altarpupp-sättning och en predikstol varav den senare placerades på den norra sidan istället för som tidigare på den södra. Predikstol och altarpupsats med sina målade, figurativa framställningar med generöst utsirade ornament är utförda i barock och rokoko. De är utförda av Jonas Berggren från Kristdala som från år 1740 och ett femtiotal år framåt utförde ett stort antal altarpupsatser och predikstolar i Småland och på Öland. 1741 började han studera i Stockholm i den s.k. bildhuggarsalen på slottets byggnadshytta och istället för sin tidigare ganska frodig bygdekonst tillägnade han sig under denna tid den senbarocka stilen med inslag av tidig rokoko. Denna senare stil, vilken är den som altarpupsatsen och predikstolen i Arby kyrka är utförda i, höll han fast vid fram 1776 då överintendentämbetet bildades och han istället övergick till den av ämbetet påbjudna nyklassicismen. Berggrens kom genom sin personliga stil att prägla många kyrkomiljöer i Småland och på Öland under 1700-talets senare del, så även miljön i Arby kyrka. Predikstolens speglar är ornerade med det för Berggren så typiska ramverket i rokoko med reliefer och dessa spegelfält avdelas med den karolinska barockens upp och ned vända volutkonsoler. Altarpupsatsen består av en altartavla utförd av Berggren framställande Maria bebådelse. Denna tavla omramas av två kolonner med korintiska kapitäl bärande en bruten segmentgavel i barock och på kolonnernas sidor är två genombrutna rokokoorament placerade.

Med det tidiga 1800-talets renovering kom så de nyklassicistiska elementen i kyrkorummet att kompletteras och förstärkas. En port togs upp i väster så att symmetrin i kyrkan förstärktes; långhusets fönster gjordes ytterligare något större så att kyrkorummet blev ännu ljusare och den gamla plana takpanelen ersattes av ett tunnvälvt tak med kraftig taklist, en takutformning som är något av ett signum för det nyklassicistiska kyrkorummet. 1852 byggdes läktaren om och försågs med kyrkans första orgel vars fasad gavs en nyklassicistisk utformning. Genom dessa förändringar gavs den medeltida kyrkan en för tiden modern utformning.

Nyklassicismen präglar kyrkans interiör men även kyrkans medeltida ursprung gör sig påmint. Detta sker främst genom den triumfbåge som fortfarande, om än i mindre grad än ursprungligen, skiljer kor och långhus. Också korets tvärställda tunnvalv och den inbyggda absiden är delar av kyrkans medeltida utformning som fortfarande är tydliga i interiören. Kor med inbyggd absid är en särskild typ som endast tycks förekomma vid Sveriges östkust i Blekinge, Småland; på Öland och Gotland och i enstaka fall även i Hälsingland. Halltorps kyrka i närheten av Arby har i sina äldsta delar spår efter en sådan absid, där också försedd med två sidorum i anslutning till absiden. Utformningen av den inbyggda absiden i Arby kyrka är dock en förenklad variant utan sidorum, den variant som är vanligast. Vid renoveringen på 1970-talet återupptogs en medeltida trappa som löpt i tornmuren mellan bottenplanet och den första tornvåningen. Denna första tornvåning visade sig ha haft ett något lägre läge än läktaren. För att trappan skulle kunna mynna på läktaren sänktes läktaren något i sin bakre del.

Den sänkta läktaren i kombination med att väggen mot kyrkorummet går i den forna tornmurens läge kan man i det större av utrymmena i läktarunderbyggnaden få en förnimmelse av volymen hos bottenvåningen i det medeltida tornet. Även de fragment av medeltida målningar som återfinns på väggarna varav ett par är konsekrationsskors från 1300-talet bidrar till medeltidens uttryck i interiören. Korsen minner sannolikt om en större invigningsritual vilken skulle kunna ha varit den invigning som borde skett då stenkyrkan stod klar på 1300-talet. Förutom detta har kyrkan några få medeltida inventarier bevarade.

Också 1600-talet gör sig påmint i interiören, dels i kyrkans enda gravhäll som är från slutet av århundradet och idag är placerad vid predikstolen istället för som tidigare i mittgångens förlängning i koret; dels genom bänkkvarteren och bänkdörrarnas utformning. Bänkinredningen kompletterades då kyrkan utvidgades mot väster men är till delar från andra halvan av 1600-talet och sannolikt kyrkans ursprungliga. De nya bänkgavlar och bänkdörrar som tillkommit har givits en utformning mycket lik den hos de ursprungliga vilket gör att bänkinredningen fortfarande upplevs som ursprunglig och homogen. Bänkdörrarnas utformning med ett för tiden vanligt och säreget motiv i form av något som liknar en rundbågig portal utförd i snidad lågre relief har dessutom ett konstnärligt värde. Utformningen av bänkdörrarna är av en typ som var vanlig i södra Möre på 1600-talet och liknande dörrar återfinns i många av kyrkorna i trakten t.ex. Halltorp, Hagby och Mortorp.

Förutom bänkinredningens ovanstående kvalitéer ger den även fysisk gestalt åt den tidigare beskrivna liturgiska förändring som skedde i Sverige i och med reformationen. En förändring som bl.a. medförde att ordet fick en större betydelse vilket, om än långsamt, kom att påverka de svenska kyrkorummen. I denna förändring är bänkinredningen en viktig komponent. Predikan kom nämligen allt mer att betonas på bekostnad av sakramenten och bänkinredningen gav församlingen möjlighet att sitta under de ibland mycket långa predikningarna.

Att det efter reformationen kom att dröja så pass länge som det ändå gjorde innan den förändrade liturgin kom att påverka kyrkorummens inredning kan delvis förklaras med att Gustav Vasa, i början av 1500-talet, konfiskerade stora delar av sockenkyrkornas tillgångar och genom detta kraftigt försämrade deras ekonomi. Detta medförde att kostsamma företag som ny- och ombyggnader fick skjutas på framtiden. Allteftersom den politiska och kyrkliga oron avtog ett stycke in på 1600-talet och församlingarnas ekonomi långsamt förbättrades, ökade insatserna för att förbättra och försköna kyrkorummen. Tillsammans gör dessa skeenden att det framförallt var under 1600- och 1700-talen som kyrkorna i Sverige försågs med bl.a. bänkinredning, predikstol och altarpåsar.

1900-talets mest påtagliga förändring av kyrkorummet består i läktarunderbyggnaden, en typisk förändring som svarar mot tidens nya krav och som blev vanlig under andra hälften av

århundrandet. Detta ny utrymme innehåller bl.a. kapprum, ekonomiutrymmen handikappanpassad toalett, är alla exempel på detta.

Det sena 1900-talets läktarunderbyggnad ger ytterligare en dimension till kyrkorummet då den nya väggen placerats i samma läge som den medeltida tornmuren. Genom detta har läktarunderbyggnaden delvis bidragit till att återskapa kyrkorummets medeltida utsträckning. De utrymmen som skapats innanför den förhållandevis djupa läktarunderbyggnaden, och då framförallt det öppna kapprum med trappa upp till läktaren, har med sitt klarlackade trä och enkla kraftiga detaljutformning givits en tidstypisk utformning.

Sakristian är medeltida men dess inredning som sätter mycket stark prägel på rummet är från 1960-talet och, med sitt klarlackade trä och enkla något grova dekorationer, mycket tidstypisk. Utformningen är ambitiöst gjord och har skapat ett mycket sammanhållet och tilltalande rum där belysningen delvis är integrerad med skåpsinredningen.

Sammantaget gör detta att det i den medeltida kyrkan skapats ett till uppbyggnaden nyklassicistiskt kyrkorum där den fasta inredningen har sina rötter i reformationen men har givits 1600- och 1700-talets utformning. I den främre delen av kyrkan gör sig medeltiden mest påmind genom triumfbågen och korets utformning. I den bakre delen visar sig det sena 1900-talet genom läktarunderbyggnaden vilken samtidigt ger en vision av det medeltida kyrkorummets utsträckning. Både utrymmena som skapats av läktarunderbyggnaden och sakristian har givits en för 1960-talet mycket tidstypisk inredning och utformning.

Inventarier

Av den äldsta inredningen i kyrkan återstår idag endast täckstenen till reliktgömman i det murande huvudaltaret, dopfunten och triumfkrucifixet. Under 1900-talet har kyrkan i gåva även fått en 1600-tals pietåskulptur från södra Tyskland.

Förutom triumfkrucifixet som är placerat över triumfbågen och sätter sin prägel på kyrkorummet är detta mycket sparsamt utsmyckat. Det är främst mässingskronorna, av vilka flera stycken inte är elektrifierade vilket ger dem ytterligare dekorativt värde, placerade över bänkkvarteren som fungerar som utsmyckning.

Sparsamheten i utsmyckning tillåter den fasta inredningen att tydligare komma fram och bidrar därmed till att bänkinredning, predikstol, altartavla, läktarbröstning och orgelfasad sätter sin prägel på kyrkorummet.

Källförteckning

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet.

KLM Kalmar läns museums arkiv.

Andersson Karin, *Medeltidskyrkorna vid kalmarkusten och deras förändringar under 1600- och 1700-talen*, Kalmar läns årsbok 1982.

Andersson Karin, *Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid* hikuin 9, Danmark 1983.

Andersson och Svennebring, *Arby kyrka*, volym 207 av Sveriges kyrkor 1989.

Borg Raine *Smålands medeltida dopfuntar*, Acta Universitatis Gothoburgensis, 2002

Johansson Hans, *Hänt i Arby- ur kyrkorådets protokoll 1874-1950*.

Kyrkobyggnader 1760-1860 del 2 Småland och Öland. Riksantikvarieämbetet och kungl. Vitterhets- och Historieakademien, Stockholm 1993.

Lindahl Göran, *Högkyrkligt lågkyrkligt frikyrkligt*, Diakonistyrelsens bokförlag., 1955

Meddelanden XXI – XXV, Kalmar läns fornminnesförening red. Hofrén Manne Kalmar 1933.

Mörkfors Gunnel, *Nyklassicistiska kyrkorum: utvecklingen i Östergötland 1760-1860*, ingår i volymen *Kyrka i bruk* red. Mörkfors, Olsson, Östergötlands läns museum 1996

Nationalencyklopedin på nätet